עתיקות 84, התשע״ו

מערת קבורה מתקופת הברונזה הביניימית ומתקופת הברונזה התיכונה ממערב לתל חצור

נמרוד גצוב

בסוף חודש אפריל 2004 נערכה חפירת הצלה[1] במערת קבורה מתקופת הברונזה הביניימית ומראשית תקופת הברונזה התיכונה.[2] המערה נחצבה במדרון הצפוני של שלוחת קרטון בשולי אתר עיי מערות, כ־500 מ׳ מדרום־מערב לסוללה הגדולה בעיר התחתונה של חצור וכ־600 מ׳ מדרום לאפיק נחל מכברם (נ״צ 25257/76926; איור 1).

סמוך למערה נחשפו בעבר אמת מים שהוליכה לכיוון תל חצור (סטפנסקי תשנ״ו; 2008) ומתקנים אחדים, ובהם זוג גתות מתקופת הברונזה התיכונה (עמוס וגצוב תשע״א: מס׳ 15ב׳).

המערה

פיר מרובע (L103; תכנית 1; איורים 2, 3) שימש מבוא למערה. בדופנו המערבית נחצב חלל קטן שתפקידו אינו ברור, ובדופנו הדרומית נחצב פתח שהוביל אל המערה. הפתח נמצא חסום באבנים גדולות, ובפיר היה מילוי מכוון של אבנים קטנות, עד כדי שני־שלישים מעומקו. על המילוי נתגלה פך חרס (איור 10:2) מתקופת הב״ת 1, ומעליו, בראש הפיר, הייתה הצטברות של עפר — לא ברור אם זהו מילוי מכוון או מילוי שהצטבר ברבות השנים.

הפתח בפיר הוליך אל חדר מלבני שבמרכז רצפתו נחצבה מהמורה ארוכה (L109) שחילקה את החדר לשני מרחבים (L104, L107; תכנית 1:א). המהמורה הייתה מלאה בעפר, באבנים ובשברים רבים של כלי חרס מתקופת הברונזה הביניימית, ומעליהם ומעל רצפת מרחבים 104 ו־107 נמצאו גושי סלע קרטון שנפלו מהתקרה. סמוך לפתח

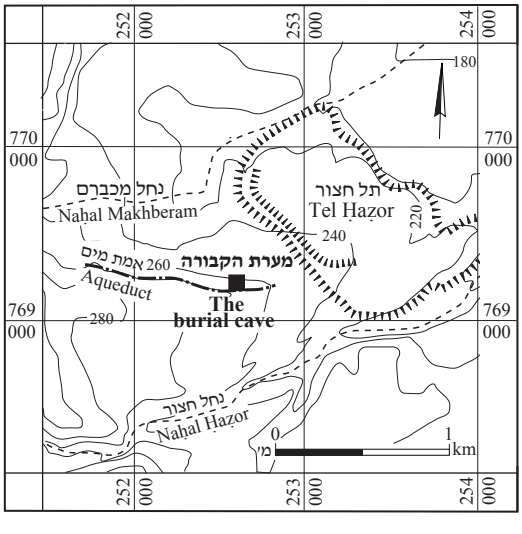

איור 1. מפת איתור.

איור 2. המילוי שחתם את הפיר, מבט לצפון.

איור 3. המילוי שחתם את הפיר, מבט לדרום.

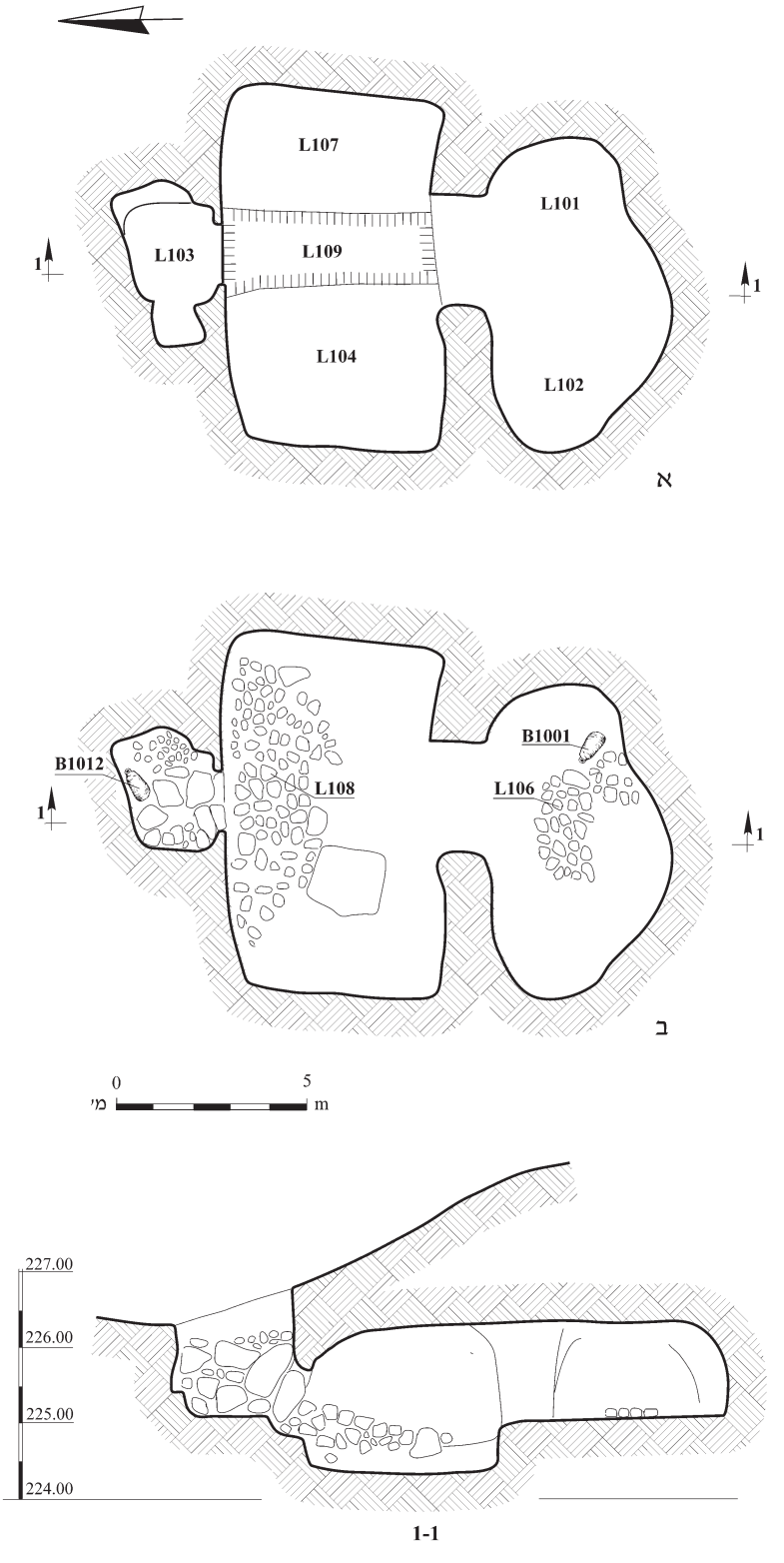

תכנית 1. מערת הקבורה, תכנית וחתך: (א) השלב הקדום; (ב) השלב המאוחר.

הייתה ערמה של אבנים קטנות, עפר וחרסים מתקופת הברונזה הביניימית (L108; תכנית 1:ב; איור 4). על רצפת הסלע נמצאו חרסים מעטים, ובמרחב המערבי (L104) נמצאו שני חרוזי אבן דמויי צינור (איור 9:11, 12).

בקיר הדרומי של החדר, בהמשך לציר המהמורה, נמצא חדר נוסף שמתארו כמעט סגלגל (L101, L102; איור 5). במרכזו נתגלה משטח אבנים (L106; תכנית 1:ב; איור 6), וסמוך לו ממזרח נמצא קנקן תמים מתקופת הב"ת 1 (איור 10:1).[3]

איור 4. ערמת האבנים סמוך לפתח, מבט מתוך המערה אל הפיר; שימו לב לאבנים הגדולות שחתמו את הפתח בשלב השני.

איור 5. החדר הפנימי, מבט לדרום.

איור 6. משטח האבנים במרכז החדר הפנימי, מבט למזרח.

בשני חדרי המערה נמצאו עצמות אדם רבות, ללא סדר הנראה לעין; לא נמצאו עצמות בארטיקולציה. במערה נתגלו 20 שברי כלי חרס לפחות מתקופת הברונזה הביניימית, שהיו פזורים במערה ולא ניתן לקבוע את מיקומם המקורי. גם את שני החרוזים (איור 9:11, 12) יש לשייך כנראה לתקופה זו.

אפשר לשחזר את השימוש במערה כך: המערה נחצבה בתקופת הברונזה הביניימית (תכנית 1:א), וכנראה שבאותה עת הפיר נחסם במילוי האבנים הקטנות. ברבות השנים, התדרדר מילוי האבנים אל תוך המערה ופתחה נפרץ. כתוצאה מכך נשברו כלי החרס; שבריהם והצטברות עפר מילאו את המהמורה. בראשית תקופת הברונזה התיכונה (תכנית 1:ב) חזרו להשתמש בקבר. נראה שבשלב זה נבנה משטח האבנים (L106) בחדר הפנימי כמצע להנחת המת. משטחי אבנים מסוג זה מוכרים בקברים מתקופת הברונזה התיכונה (גצוב ונגר 43:2002) ולא מתקופת הברונזה הביניימית. הפיר נסתם שנית, ואבנים גדולות שהונחו בפתח המערה מנעו דרדור של הסתימה. על אבני הסתימה הונח הפך שנתגלה באתרו — עדות לכך שאיש לא פקד את הקבר מאז שהונח עד גילויו לאחרונה. נראה כי

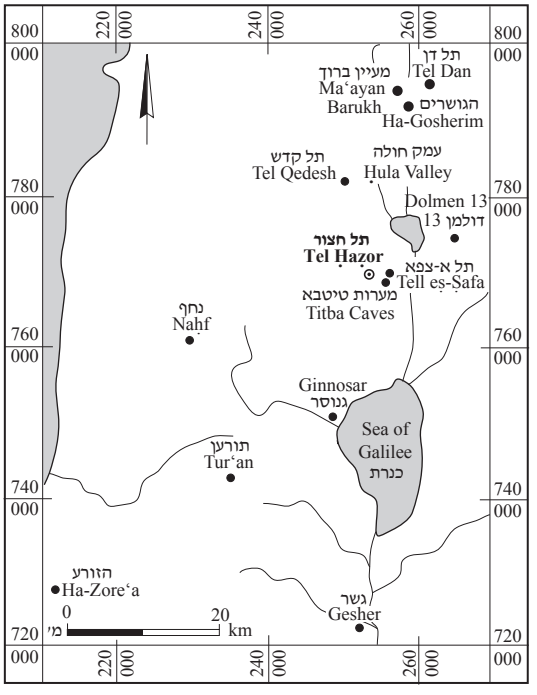

איור 7. מפת האתרים המוזכרים במאמר.

השימוש במערה בתקופת הברונזה התיכונה היה חד־פעמי עבור נקבר יחיד, אך בעת החפירה לא זוהו שרידיו.

הממצא

לכלי החרס שנמצאו במערה מקבילות בחצור ובקברים שנתגלו בצפון הארץ בתקופות הנידונות (איור 7).

תקופת הברונזה הביניימית

כלי החרס

רק חלק קטן מהכלים אפשר היה להשלים ברפאות. במכלול 15 כלים שיוצרו ביד — שתי קערות, שישה קנקנים, שני קומקומים, שתי קנקניות זעירות ושלושה נרות דמויי קובעת — וחמישה כלים שיוצרו באבניים, ובהם גביע וארבעה קומקומים.

קערה קטנה (איור 8:1).— נמצא שבר של קערה קטנה שמתארה בצורת האות V. קערות כאלה מוכרות במכלולים מן התקופות הנאוליתית והכלקוליתית ולא במכלולים מתקופת הברונזה הביניימית. לפיכך, ייתכן שהכלי נסחף למערה מפני

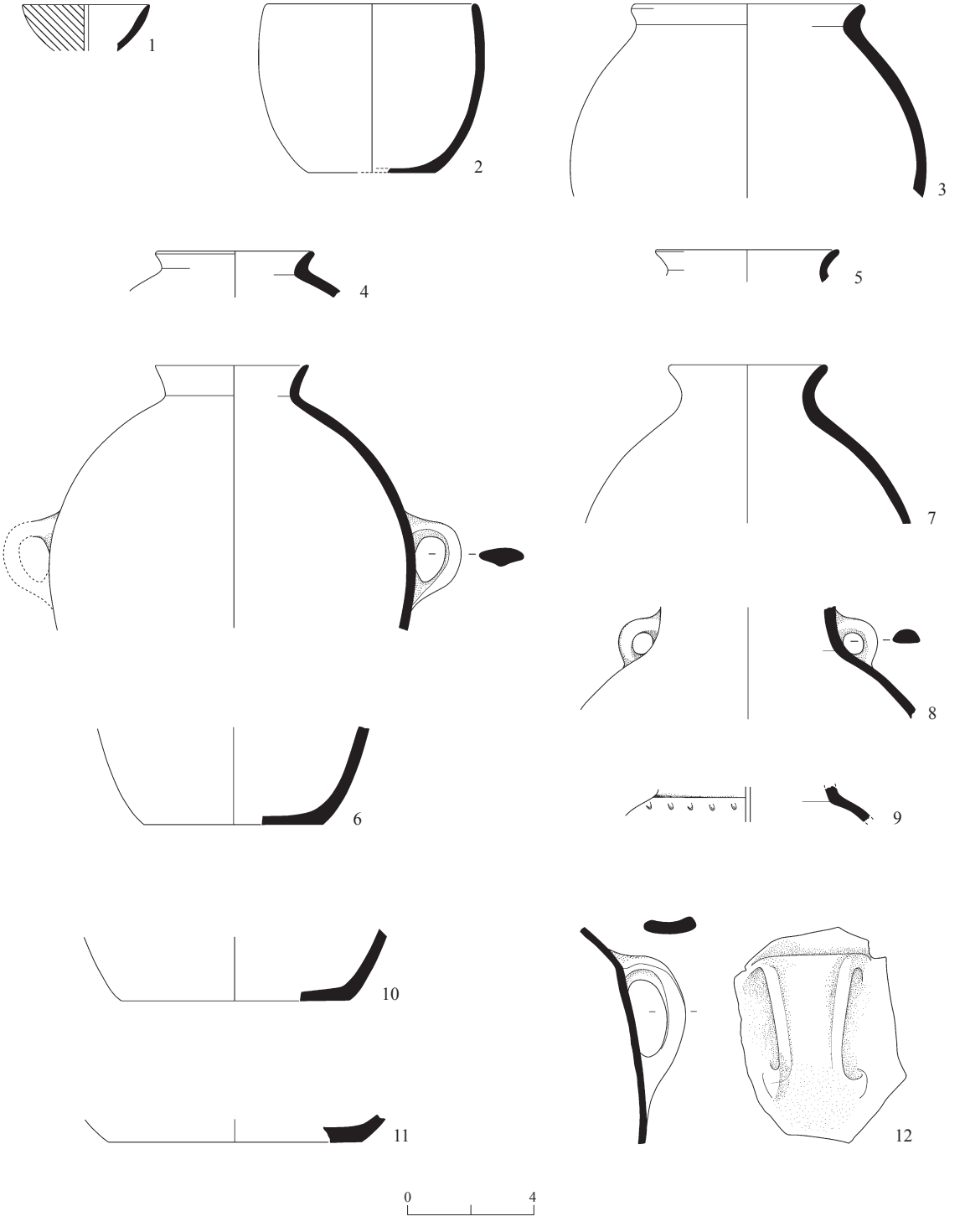

איור 8. ממצא כלי החרס.

איור 8

מס׳	הכלי	לוקוס	מס׳ רישום	תיאור
1	קערה	104	1006	חרס חום־אפרפר, חסמים מגוונים, חיפוי אדום
2	קערה	108	1029	חרס חום־אפרפר, חסמים מגוונים
3	קנקן	107	1022/1	חרס חום־אפרפר, חסמים מגוונים
4	קנקן	108	1025/2	חרס ורדרד, ליבה אפורה, חסמים לבנים זעירים
5	קנקן	107	1022/2	חרס חום־אפרפר, חסמים מגוונים
6	קנקן	108	1024	חרס חום־אפרפר, חסמים מגוונים
7	קנקן	110	1030/3	חרס חום־אפרפר, ליבה אפורה, חסמים בהירים
8	קנקן	109	1032	חרס חום, חסמים בהירים
9	קנקן	107	1021	חרס אפור, חסמים מגוונים, עיטור טבוע
10	קנקן (בסיס)	108	1025/1	חרס ורדרד, ליבה אפורה, חסמים מגוונים
11	קנקן (בסיס)	108	1035	חרס אפור, חסמים מגוונים
12	קנקן (ידית)	108	1035	חרס חום־אפור, חסמים מגוונים

איור 9

מס׳	הכלי	לוקוס	מס׳ רישום	תיאור
1	קומקום	107	1021	חרס חום־אפרפר, חסמים מגוונים
2	קנקנית	109	1039	חרס חום־אפרפר, חסמים מגוונים
3	נר	109	1033	חרס חום־אפרפר, חסמים מגוונים
4	נר	110	1030/2	חרס חום־אפרפר, חסמים מגוונים
5	נר (בסיס)	106	1027	חרס חום־אפרפר, חסמים מגוונים
6	גביע	109	1031/1	חרס חום־אדמדם, פני החרס אפורים
7	קומקום	102	1009	חרס אפור, ליבה חומה־אדמדמה, פני החרס אפורים ואדמדמים, שרידי ציור לבן
8	קומקום	109	1031/2	חרס חום־אדמדם, פני החרס אפורים
9	קומקום	107	1021/2	חרס חום־אדמדם, פני החרס אפורים, ציור לבן
10	קומקום	109	1030	חרס חום־אדמדם, פני החרס אפורים, ציור לבן
11	חרוז	104	1007	אבן גיר ורודה
12	חרוז	104	1004	אבן גיר ורודה

השטח, אף שאין בידינו עדויות אחרות ליישוב מתקופה זו בקרבת המערה.

קערה עמוקה (איור 8:2).— קערות כאלה נמצאו במערות קבורה מתקופת הברונזה הביניימית בעינן (Eisenberg 1985: Fig. 3:1, 2) ובקדש[4] (Tadmor 1978: Fig. 7:70-220).

קנקנים (איור 8:3–12).— זו קבוצת הכלים הגדולה והמגוונת במערה. חלק מהקנקנים דומים מאוד לסירי הבישול העגולים שנמצאו בקדש (Tadmor 1978: Fig. 6), אך לכל הפריטים מהמערה הרכב חרס דומה, ולא נמצאו פריטים שלהם חרס האופייני לסירי בישול. קנקנים דומים נתגלו בחצור שכבה XIX (לדוגמה, ידין ואחרים תשכ״א: לוח CLV:13) ובקברי תקופת הברונזה הביניימית, כמו הקבר בעינן (Eisenberg 1985: Fig. 5:19).

קומקום (איור 9:1).— לקומקום גוף מעוגל, בסיס שטוח, שפה פשוטה וזרבובית ארוכה. קומקומים

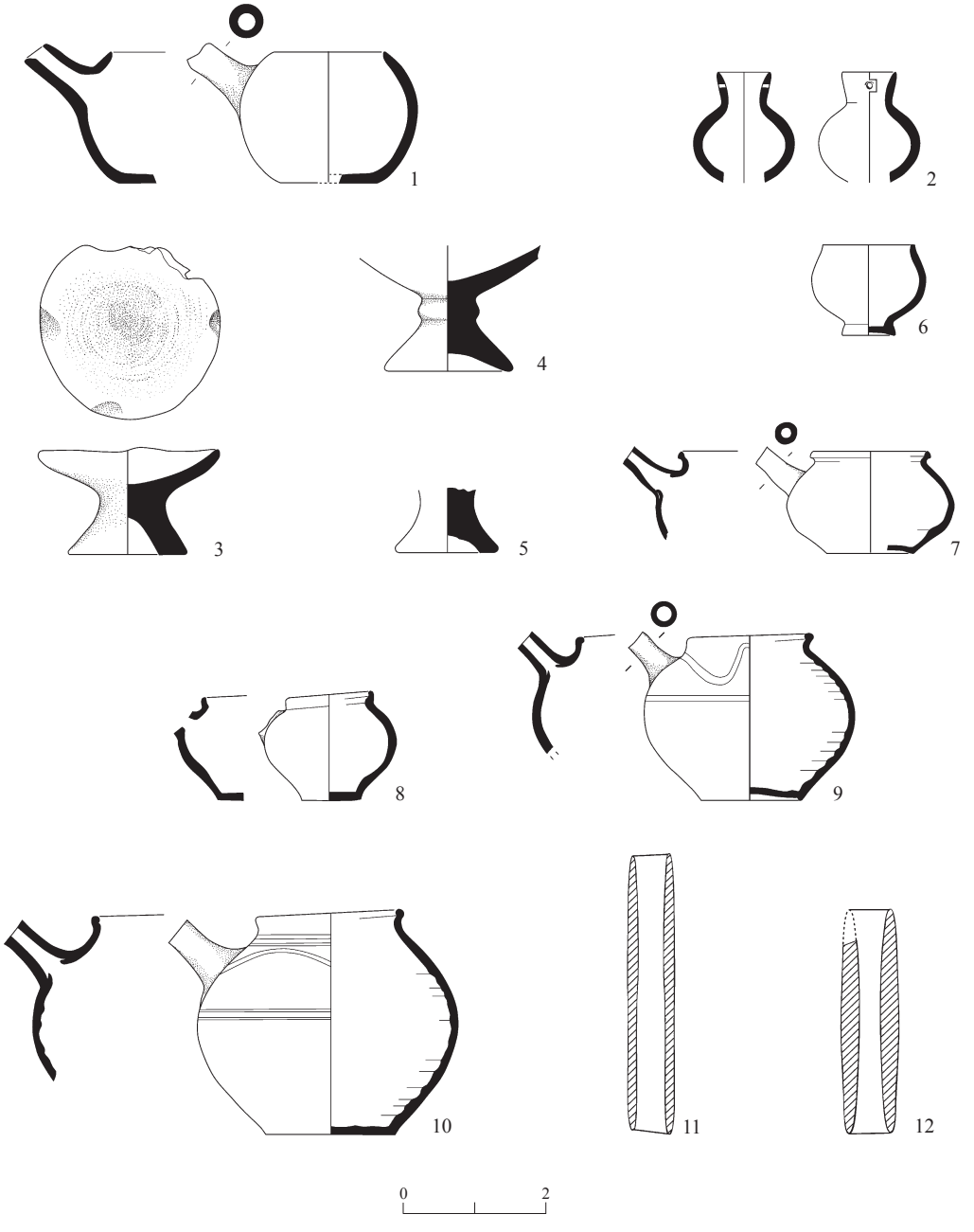

איור 9. ממצא כלי החרס והחרוזים.

דומים נפוצים בקברי תקופת הברונזה הביניימית, למשל בקדש (Tadmor 1978: Fig. 7:70-212), בעינן (Eisenberg 1985: Fig. 6:6, 7) ובמעיין ברוך (Amiran 1961: Fig. 6:3). בדרך כלל מצויה ידית זיז מול הזרבובית, אך בקומקום זה לא השתמר חלק זה ולא ידוע אם הייתה ידית.

קנקנית זעירה (איור 9:2).— לקנקנית גוף כדורי, צוואר גבוה ופסוק מעט, שפה פשוטה ונקב מפולש לרוחב הצוואר וסמוך לשפה, שנעשה לפני ייבוש הכלי. על פי הרכב הטין, הקנקנית יוצרה בסביבה הקרובה לחצור (ר׳ Cohen-Weinberger, this volume). ארבע קנקניות כאלה נמצאו בקדש (Tadmor 1978: Figs. 7:70-207, 70-218, 70-231, 70-517).

נרות דמויי קובעת (Footed Lamps; איור 9:3–5).— לנרות מטיפוס זה קערה רדודה ובסיס מסיבי, גבוה. בפריט מס׳ 3 השתמרה שפת הקערה, ובה שלושה מתוך ארבעה שקעים קטנים להנחת פתילות. על פי שניים מהנרות שנבדקו, הם יוצרו מטין מהסביבה הקרובה לחצור (ר׳ Cohen-Weinberger, this volume). נרות כאלה אופייניים לקברים מתקופת הברונזה הביניימית במזרח הגליל העליון (קדש: Tadmor 1978: Figs. 9; 10, upper half), בעמק החולה (מעיין ברוך: Amiran 1961: Fig. 6:6; עינן: Eisenberg 1985: Fig. 5:21–28), בבקעת גנוסר (ע׳ור אבו־שושה: Epstein 1985:43) וברמת הגולן (דולמן 13: Epstein 1985:43).

כלים אפורים מיוצרים באבניים.— נמצאו שני טיפוסים של כלי שולחן קטנים שיוצרו באבניים (איור 9:6–10). דופנותיהם דקות וכהות. הם צרופים היטב, ולעתים קרובות מעוטרים בפסי צבע לבן. עמירן הגדירה כלים אלה כאופייניים לקבוצת מגידו, ומאוחר יותר הראתה שהם מצויים ברבים מאתרי צפון הארץ (עמירן תשל״ד:3). על פי בדיקה של כמה מהכלים, הם יוצרו מטין שמקורו בחבלים שמצפון לארץ ישראל, כנראה בלבנון (BWMW; ר׳ Cohen-Weinberger, this volume). לגביע שבאיור 9:6 גוף מעוגל ובסיס דיסקוס שטוח. השתמרות השברים דלה, ולא ברור אם הכלי היה מעוטר בצבע. גביעים דומים נמצאו בחצור שכבה XVIII (ידין ואחרים תשכ״א: לוח XLVI:4) ובמערת הקבורה מתקופת הברונזה הביניימית בקדש (Tadmor 1978: Fig. 8, lowest row). לקומקומים שבאיור 9:7–10 גוף כדורי, בסיס שטוח, זרבובית ושפה פסוקה שלרוב יש בה מרזב צר. שברי קומקומים כאלה מצויים בחצור שכבה XVIII (לדוגמה, ידין ואחרים תשכ״א: לוח CLVI:6) ובקברי תקופת הברונזה הביניימית, למשל בקדש (Tadmor 1978: Fig. 8:70-225).

חרוזים

נמצאו שני חרוזים (איור 9:11, 12). מתארם צינורי, וכמוהם נפוצים בקברים מתקופת הברונזה הביניימית (לדוגמה גצוב תשנ״ה: איור 9:9, 10).

הממצא האנתרופולוגי

בממצא האנתרופולוגי שברי עצמות כיפת גולגולת, שיניים ועצמות פוסטקרניאליות. מצב ההשתמרות הגרוע הקשה על שחזור מדדים אנתרופולוגיים.[5]

בגלל פיזור העצמות בכל חלקי המערה הן אוחדו למכלול אחד לקביעת מספרם המינימלי (MNI). לפחות שמונה פרטים נטמנו במערה. אי אפשר לקבוע את מינם. הערכת גיל הנקברים (טבלה 1) נסמכת בעיקר על שלבי התפתחות השיניים ושחיקתן (Hillson 1986). למרות המדגם הקטן, נכללים בו ילדים ובוגרים בטווח גילים רחב. לא נמצאו תינוקות; גיל הפרט הצעיר ביותר הוא 4–5 שנים.

טבלה 1. עצמות אדם: הערכת גיל
Table 1. Human Skeletal Remains: Age Estimation

מיקום במערה Locus	הערכת גיל (שנים) Age Estimation (Years)						
	4–NB	9–5	19–10	29–20	39–30	49–40	>50
חדר פנימי (L101, L102, L106)	1		1		1	1	1
חדר חיצוני (L104, L107, L108)		1		1	2	1	1
מס׳ פרטים מינימלי (MNI)	1	1	1	1	2	1	1

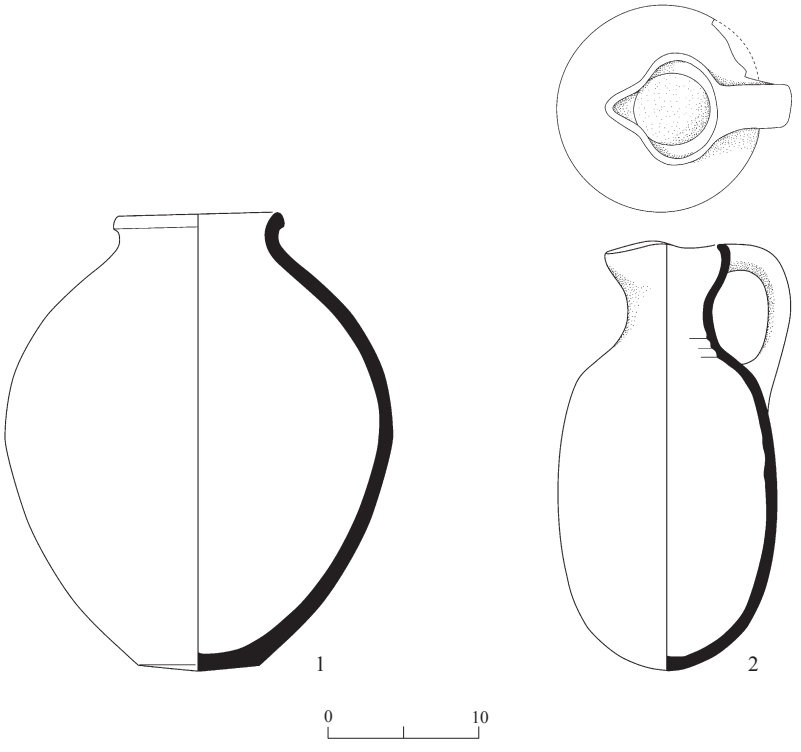

איור 10. ממצא כלי החרס.

מס׳	הכלי	לוקוס	מס׳ רישום	תיאור
1	קנקן	101	1001	חרס חום־אפור, חסמים מגוונים
2	פך	103	1012	חרס חום־אדמדם, ליבה אפורה, חסמים לבנים

תקופת הברונזה התיכונה

כלי החרס

קנקן (איור 10:1).— לקנקן גוף עגול, בסיס שטוח, צוואר קצר ושפה מופשלת חוצה ומעובה מעט. קנקנים דומים אופייניים לראשית תקופת הב״ת 1, ונמצאו למשל בקברים בגשר (גרפינקל ובונפיל תשנ״א: איורים 1:4; 2:9). קנקן קטן יותר נמצא במכלול קבורה מאותה תקופה בהגושרים (Covello-Paran 1996: Fig 4:13).

פך (איור 10:2).— לפך גוף גלילי, בסיס עגול, שפת תלתן פסוקה ומעוגלת כלפי פנים, וידית שלה חתך סגלגל המחוברת מהשפה לכתף. מתארו הכללי של הפך דומה לזה של הפכיות שהיו נפוצות בתקופת הברונזה התיכונה בקברים בחצור (Maeir 1997: Fig. IV:6) ובתורען (Gershuny and Eisenberg 2005: Fig. 8:1–6). גרשוני ואיזנברג מראים שפכיות אלה נפוצות לקראת סופה של תקופת הב״ת 1, אך כיוון שלא נמצאה הקבלה זהה אי אפשר לתארך את הפך במדויק.

סיכום ודיון

המערה נחצבה ושימשה לראשונה בתקופת הברונזה הביניימית. סביר שהיא שימשה את תושבי היישוב השכן בתל חצור שכבות XVIII–XIX (Yadin et al. 1989:4–6).

מערות שלהן פיר מרובע אופייניות לקברי הברונזה הביניימית בצפון הארץ (Greenhut 1995:14). מרכיב המאפיין אותן הוא מהמורה ארוכה המצויה מול הפתח ומחלקת את המרחב המרכזי לשניים. מהמורות כאלה נמצאו בקברים מתקופת הברונזה הביניימית בעינן (Eisenberg 1985), בהזורע (מאירהוף תשמ״ו: קברים 3 ו־7) ובנחף (גצוב תשנ״ה: 7*–15*).

בשלב זה נטמנו במערה לפחות שבעה נקברים, ובהם ילדים ובוגרים, בדומה לממצא בעינן, שם נמצאו שרידיהם של שישה נקברים (Eisenberg 1985:58). המידע האנתרופולוגי שפורסם ממערות אחרות בצפון הארץ דל, אך אפשר להצביע על כך שבאזור זה רווח נוהג של קבורת פרטים רבים במערה, בשונה מהמוכר במרכז הארץ ובדרומה, שם נטמנו בדרך כלל נקבר אחד או שניים (Yannai and Nagar, forthcoming).

מרבית כלי החרס שנמצאו במערה מוכרים גם בשכבות מתקופת הברונזה הביניימית בחצור, ולכולם יש מקבילות בקברי צפון הארץ מתקופה זו. ראויים לציון מיוחד שני טיפוסי כלים: (1) קנקניות זעירות שלהן נקב מפולש סמוך לשפה — כמותן נמצאו רק בקבר בקדש ולא ברור למה שימשו; (2) נרות דמויי קובעת — כמותם נמצאו בקברים בצפון־מזרח הארץ, מקדש במערב עד מרכז הגולן במזרח, וממעיין ברוך בצפון עד גנוסר שלחוף הכנרת. נרות מטיפוס זה לא פורסמו משכבות היישוב בחצור, אך משכבה XVIII פורסם נר רב־פיות מהטיפוס שנפוץ במרכז הארץ (ידין ואחרים תשכ"א: לוח CLVI:13).

הקמת היישובים העירוניים מוקפי הביצורים בתקופת הברונזה התיכונה לוותה, במיוחד בצפון הארץ, בשינוי בולט במנהגי הקבורה. בעיקר חשוב לציין את בניית הקברים בתוך תחומן של ערים (לדוגמה Ilan 1996; Tubb 2009), בניגוד למנהג בתקופת הברונזה הביניימית של קבורה במערות שנחצבו מחוץ ליישובים (כמו מערת הקבורה שליד תל קדש [ר' הערה 4] הסמוכה ליישוב שהיה על התל [אהרוני תשי"ד:12] והמערה הנדונה כאן ומצויה ליד תל חצור). כפי שהראינו בעבר (גצוב ונגר 2002), תושבי היישובים הכפריים המשיכו לקבור את מתיהם במערות מחוץ ליישובים, לעתים קרובות בשימוש חוזר במערות קבורה מתקופת הברונזה הביניימית.

סטפנסקי (תשנ"ט:66–67) הראה שסמוך לתל חצור היו לפחות שני בתי קברות (תל א־צפא ומערות טיטבא), ובהם מערות קבורה ששימשו בתקופת הברונזה התיכונה. הממצא המועט מאתרים אלה אינו מאפשר לדייק בתיארוך הקברים, ואי אפשר לדעת אם הם שימשו בעת קיומו של היישוב העירוני בחצור.

המערה המתוארת כאן שימשה לקבורה בשלב הראשון של תקופת הב"ת 1. בשלב זה הוטמן במערה כנראה רק נקבר אחד. עד עתה לא נמצאו בחצור שרידי יישוב מתקופה זו, וייתכן שהמערה הייתה בשימוש תושבי יישוב אחר. לחלופין, אפשר ששרידיו של יישוב כפרי מראשית תקופת הב"ת 1 חבויים עדיין תחת שרידיה של העיר הגדולה שנוסדה מאוחר יותר. אפשר, אם כן, שהממצא המאוחר מן המערה זורה מעט אור על שלב עלום בתולדותיה של חצור.

הערות

[1] את המערה (הרשאה מס' A-4149) גילה מפקח העתיקות ראובן גצוב בתוואי המעקף המתוכנן של כביש 90, ממערב לתל חצור. על פי תכנית הכביש, המערה יועדה להריסה ומע"צ מימנה את חפירתה. החפירה נערכה בראשות המחבר, מטעם רשות העתיקות, והשתתפו בה: חסן עזאדין, סלים עאטי, מואפק עות'מאן, תופיק עות'מאן ז"ל, יוסוף כנענה, רעד זועבי ודורגם קובאטי. סייעו: ירדנה אלכסנדר (ארכיאולוגית המחוז), יוסף יעקובי (מנהלה), הווארד סמיטליין (צילום) ויוסי נגר (אנתרופולוגיה פיסית). לדוח מוקדם על החפירה, ר' גצוב 2006. תודה גם לקרן קובלו־פארן שהעירה הערות חשובות על כתב היד.

[2] בדיווח זה משמשת טרמינולוגיה כרונולוגית שעל פיה תקופת הברונזה הביניימית היא התקופה שאחרי תקופת הב"ק 3 — המכונה לעתים גם תקופת הב"ק 4 או תקופת הב"ת 1; התקופה שאחריה היא תקופת הב"ת 1, המכונה במחקרים רבים תקופת הב"ת 2א'. גם בציטוט מחקרים אחרים נעשה שימוש בטרמינולוגיה זו.

[3] הקנקן הוזז ממקומו לאחר גילוי המערה, אך אפשר לשחזר את מקומו המקורי בוודאות רבה.

[4] את חפירת המערה בקדש ניהל נתנאל תפילינסקי, ואת ממצאי החפירה פרסמה מרים תדמור (Tadmor 1978). משום שלא הגיעה לידיה של תדמור ידיעה על עצמות האדם שנמצאו בחפירה, היא קבעה שהמערה שימשה לפולחן. ראובן גצוב שהתנדב בחפירת המערה בניהולו של תפילינסקי מסר לי שבחפירה נמצאו עצמות אדם רבות מאוד, ולכן ברור שהייתה זו מערת קבורה. למסקנה דומה הגיע גם עמנואל איזנברג בעקבות הממצא במערת הקבורה בעינן (Eisenberg 1985: n. 2).

[5] את העצמות בדק בשטח יוסי נגר, והן הועברו לידי נציג משרד הדתות לקבורה מחדש. שיטות העבודה פורטו בדוח האנתרופולוגי שצורף לתיק החפירה המצוי בארכיון רשות העתיקות.

הפניות

אהרוני י׳ תשי״ז. **התנחלות שבטי ישראל בגליל העליון.** ירושלים.

גצוב נ׳ תשנ״ה. קברים מתקופת הברונזה הקדומה והביניימית בגליל המערבי. **עתיקות** 27:1*–18*.

גצוב נ׳ 2006. תל חצור (מערב). **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 118 (4.6.2006). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.asp?id=352&mag_id=111 (תאריך גישה 30.6.2013).

גצוב נ׳ ונגר י׳ 2002. קברים מתקופת הברונזה התיכונה 2 בגליל המערבי. בתוך צ׳ גל, עורך. **ארץ צפון: קובץ מאמרים בארכיאולוגיה של הגליל.** ירושלים. עמ׳ 1–49.

גרפינקל י׳ ובונפיל ר׳ תשנ״א. קברים ומנהגי קבורה מראשית תקופת הברונזה התיכונה II א׳ בגשר. **ארץ־ישראל** 21: 132–147.

ידין י׳, אהרוני י׳, דונאייבסקי ע׳, דותן ט׳, דותן מ׳, עמירן ר׳ ופרו ז׳ תשכ״א. **חצור** ג–ד: **פרשת החפירות בעונות השלישית והרביעית (1957–1958).** ירושלים.

מאירהוף ע׳ תשמ״ו. **הנקרופוליס מתקופת הברונזה בקיבוץ הזורע.** קיבוץ הזורע.

סטפנסקי י׳ תשנ״ו. תעלות חצובות בקרבת תל חצור: אמת המים הקדומה ביותר בארץ ישראל? **עתיקות** 28:1*–7*.

סטפנסקי י׳ 2008. מערות דרוזים (אמת המים לתל חצור). **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 120 (24.8.2008). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.asp?id=870&mag_id=114 (תאריך גישה 30.6.2013).

סטפנסקי י׳ תשנ״ט. **הפריפריה של חצור בתקופת הברונזה, הברזל והפרסית: מחקר ארכיאולוגי רגיונלי.** עבודת מוסמך. אוניברסיטת תל אביב. תל אביב.

עמוס ע׳ וגצוב נ׳ תשע״א. המרחב הכפרי ממערב לתל חצור. **עתיקות** 67:27–39.

עמירן ר׳ תשל״ד. קבר בגבע שבכרמל: דיון נוסף בחלוקת הקיראמיקה של תקופת הברונזה התיכונה I. **עתיקות** ז:1–12.

Amiran R. 1961. Tombs of the Middle Bronze Age I at Ma‘ayan Barukh. *‘Atiqot* (*ES*) 3:84–92.

Cohen-Weinberger A. This volume. A Note on the Provenance of Black Wheel-Made Vessels from a Burial Cave West of Tel Ḥaẓor.

Covello-Paran K. 1996. Middle Bronze Age Burial Caves at Hagosherim, Upper Galilee. *‘Atiqot* 30:71–83.

Eisenberg E. 1985. A Burial Cave of the Early Bronze Age IV (MB I) near ‘Enan. *‘Atiqot* (*ES*) 17:59–74.

Epstein C. 1985. Dolmens Excavated in the Golan. *‘Atiqot* (*ES*) 17:20–58.

Gershuny L. and Eisenberg E. 2005. A Middle Bronze Age Burial Cave at Tur‘an. *‘Atiqot* 50:1–17.

Greenhut Z. 1995. EB IV Tombs and Burials in Palestine. *Tel Aviv* 22:3–46.

Hillson S. 1986. *Teeth*. Cambridge.

Ilan D. 1996. The Middle Bronze Age Tombs. In A. Biran, D. Ilan and R. Greenberg. *Dan* I: *A Chronicle of the Excavations; the Pottery Neolithic, the Early Bronze Age and the Middle Bronze Age Tombs*. Jerusalem. Pp. 161–267.

Maeir A.M. 1997. Tomb 1181: A Multiple-Interment Burial Cave of the Transitional Middle Bronze Age IIA–B. In A. Ben-Tor, R. Bonfil, Y. Garfinkel, R. Greenberg, A.M. Maeir and A. Mazar. *Hazor* V: *An Account of the Fifth Season of Excavation, 1968*. Jerusalem. Pp. 295–340.

Tadmor M. 1978. A Cult Cave of the Middle Bronze Age I near Qedesh. *IEJ* 28:1–30.

Tubb J.N. 2009. Aliens in the Levant. In P.J. Parr ed. *The Levant in Transition (Proceedings of a Conference Held at the British Museum on 20–21 April 2004)* (PEFA IX). Leeds. Pp. 111–117.

Yadin Y., Aharoni Y., Amiran R., Ben-Tor A., Dothan M., Dothan T., Dunayevsky I., Gera S. and Stern E. 1989. *Hazor* III–IV: *An Account of the Third and Fourth Seasons of Excavation, 1957–1958. Text*. Jerusalem.

Yannai E. and Nagar Y. Forthcoming. Bet Dagan. *IAA Reports*.

SUMMARIES OF THE HEBREW SECTION

A Burial Cave from the Intermediate Bronze Age and the Middle Bronze Age West of Tel Ḥaẓor

Nimrod Getzov
(Pp. 1*–11*)

In late April 2004, a salvage excavation was conducted in a burial cave from the Intermediate Bronze Age and the early Middle Bronze Age to the west of Tel Ḥaẓor (map ref. 25247/76926; Fig. 1). The cave was hewn into the side of a chalk spur, approximately 500 m southwest of the large rampart in the Lower City of Ḥaẓor.

The entry to the cave was via a square shaft (Plan 1) and it was filled with small stones up to two thirds of its depth (Figs. 2, 3). A pottery jug stood on top of the fill (Fig. 2:10). An opening hewn in the southern wall of the shaft was found to be blocked with large stones (Fig. 4). The opening led into a rectangular chamber, where a long pit was hewn in the middle of the floor. Through the south wall of the chamber, following the alignment of the pit, was another, elliptically-shaped chamber (L101, L102; Fig. 5) with a stone platform in its center (L106; Fig. 6).

The two chambers yielded skeletal remains of at least seven children and adults; none of the bones were found in articulation. Potsherds from at least twenty Intermediate Bronze Age vessels were recovered, together with two limestone beads that probably also belong to this period (Figs. 8, 9). An intact jar found in the inner chamber and the jug from the shaft date from early in the Middle Bronze Age (Fig. 10).

Most of the pottery vessels recovered from the cave are also represented in the Intermediate Bronze Age strata at Ḥaẓor and all have parallels at tombs of this period in northern Israel (Fig. 7). Two kinds of vessels are particularly noteworthy: (1) tiny amphoriskoi with a perforated hole near the rim—similar examples have only been found in a tomb at Qadesh and it is not clear what they were used for; (2) oil lamps with a raised base—similar examples have been found in tombs throughout northeast Israel, from Qadesh in the west to the central Golan in the east, and from Ma‘ayan Barukh in the north to Ginosar on the Sea of Galilee.

The cave was first quarried out and used in the Intermediate Bronze Age. It was probably also used by the inhabitants of the neighboring settlement at Tel Ḥaẓor Strata XIX–XVIII. Similar pits hewn in a central chamber have been found in Intermediate Bronze Age tombs at ‘Enan, Ha-Zore‘a and Naḥf.

The cave was reused for burial early in MB I. In this phase, probably only one individual was buried in it. No settlement remains from this period have yet been found at Tel Ḥaẓor, and the cave may have been used by people living elsewhere in the region. Alternatively, traces of a rural MB I settlement may still lie buried beneath the remains of the large city that was later established at Ḥaẓor. The later finds from the cave may therefore shed some light on an obscure phase in Ḥaẓor’s history.

The Middle Bronze Age is characterized by a drastic change in burial practices, especially in northern Israel. It is particularly important to note the construction of tombs within city boundaries, in contrast with the Intermediate Bronze Age custom of burying in caves at some distance from settlements, such as the burial cave near Tel Qadesh and the cave under discussion here. Unlike the city dwellers, the rural population continued to bury its dead in caves outside villages and often reused burial caves from the Intermediate Bronze Age.

CAPTIONS TO ILLUSTRATIONS

Fig. 1. Location map.
Fig. 2. The fill blocking the shaft, looking north.
Fig. 3. The fill blocking the shaft, looking south.
Plan 1. The burial cave, plan and section: (א) the earlier phase; (ב) the later phase.
Fig. 4. The pile of stones near the opening, looking from inside the cave toward the shaft; note the large stones that blocked the opening in the second phase.
Fig. 5. The inner chamber, looking south.
Fig. 6. The stone platform in the center of the inner chamber, looking east.
Fig. 7. Map of the sites referred to in the article.
Fig. 8. The pottery finds.
Fig. 9. The pottery finds and the beads.
Fig. 10. The pottery finds.